

Horváth Gergely Krisztián: A „torlódott szerkezet” a „zsilipelésig”. Történelemszemlélet és fogalomhasználat Tóth Zoltán életművében

Egy szerteágazó életmű bemutatása egyetlen tanulmány keretei között szinte lehetetlen feladatnak tűnik. Ez Tóth Zoltán esetében is így van, azzal a könnyebbséggel, hogy a pályája során keletkezett írásokat olvasva mind markánsabban rajzolódik ki a már kezdetektől meglevő vezérfonal: a struktúraalkotó történeti rétegek¹ elkülönítésének, ezen belül pedig a makroszinten zajló folyamatok mikroszinten történő tetten érésének igénye. Tóth Zoltán életműve három oldalról tükrözi vissza ezt az érdeklődést. Egyrészt ott vannak a 70-80-as évek széles levéltári bázison alapuló vizsgálatai (Szekszárd, Luka, Bécs-Budapest), amelyekben a mobilitás- és asszimilációs problematikát helyezte a középpontba. Ezen tapasztalatokból nőtt ki másodsorban az ún. rendi norma mibenlétét kibontó, empirikus történelemelmélete. Harmadrészt prozopográfiával ötvözött historiográfiai munkássága társadalomtörténetbe ágyazott eszmetörténetként egyszerre tudománytörténet és történeti szociológia. Valójában nem is három irányról, sokkal inkább párhuzamosan futó érdeklődésekről beszélhetünk, amelyek között – egymást kölcsönösen erősítően – számos átjárási pont adódik.

A determinisztikusan ható múltbéli struktúraelemek és a történeti időben cselekvő egyén szabad akarata közötti feszültség vagy éppen megfelelés különös izgalmat ad a történeti munkának. A múltban gyökerező és a jelenben ható struktúrák mibenléte – ha jobban belegondolunk – végeredményben mentalitástörténeti/értékszociológiai probléma. Akár társadalmi rangsorokra, s az ezzel kapcsolatos presztízsre, vagy mobilitási célokra s az ehhez esetlegesen szükséges iskolai végzettségre, netalán éppen egy-egy kulturális milió családjait jellemzően reprezentáló gyerekszámra gondolunk, végső soron olyan, a források mintázataiban fennmaradt mögöttes tartalmakat igyekszünk tetten érni, amelyek értékválasztásokat tükröznek, s amelyek a szocializáció révén adódnak át egyik generációról a másikra. E tekintetben a privát, a szakmai és a rendi szerveződések működése nem mutat különbséget.

Tóth Zoltán életét arra tette fel, hogy feltárja a múlt értékválasztásokon tovagördülő, majd egyéni és testületi cselekedetekben is lecsapódó strukturális örökségét. A problémafelvetés magja már első, huszonnyolc éves korában megjelent tanulmányában is megfogalmazódik:

„Torlódott szerkezet alatt a fejlődő és közepesen fejlett társadalmaknak azt a jellegzetességét értem, amikor egy hagyományos politikai, vagy etnikai kereten belül a nyugat-európai modellhez képest nem egymásra épülő formák élnek egymás mellett. [...] A nagyváros mellett a falu prekapitalista, gyakran prefeudális formákat őriz, ami legközvetlenebbül a társadalmi viszonyokban tükröződik, bázisa a regionális partikularitás fennmaradásában és a természetes önállóság különböző fokozataiban kereshető. [...]”

A kelet-európai torlódott struktúra misztikussá válna, ha nem helyeznénk bele az európai főágazati munkamegosztás rendszerébe, illetve egyes területeinek fejlődését nem értelmeznénk az ebben betöltött szerep szerint. A falu és a város, vagy a specializált tevékenységek absztrakt egymásmellettisége sem mond sokat, ha nem illesztjük össze őket abban a rendszerben, amelyben funkcionálnak.

A prekapitalista – olykor prefeudális – formák jelenléte ennél fogva nem tekinthető csupán eltűnőben levő, perifériális jelenségnek, hanem olyan társadalmi szituációnak, amely a fejlődésnek a XX. században is objektív feltételeket szabott.”²

¹ „[T]örténeti réteg alatt nem embercsoportot értek – a »történeti osztályok« mintájára – hanem komplex jelenségegyütteseket, amelyek konkrét történeti helyzetben a problémafelvetés választott szintjén empirikusan megfigyelhetők. A történeti réteget alkotó jelenségek modellezhetők – egymást feltételező jelenségek rendszeréről van szó. Az egy modellben megfigyelhető jelenségek történetileg azonosítható eredetükre nézve különbözőek lehetnek.” TÓTH 1984b, 29.

² TÓTH 1971, 97–98. Indulására visszatekintve így fogalmaz: „A második világháború utáni, korszerűbb kutatási módszerek felé forduló történész nemzedék, majd ennek elnyomása után az 1960-as évek végén indult

Előbbi sorokban ugyan még nem majdani kiforrottságában, de az „objektív feltételeket szabó” egykori „formák jelenléte” megfogalmazásban mégis egyértelműen benne foglaltatik a pályát meghatározó érdeklődés. A Szekszárd-kutatás terepszakaszában íródott esszében már visszaköszönnek azok a benyomások, amelyek a kandidátusi értekezésésként megvédett, majd „Szekszárd-kötetként” elhíresült dolgozat egyes fejezetei tételesen is kibontanak. A monográfia megjelenését követő, már a kilencvenes évekre áthúzódó vonulata az életműnek a lokális tapasztalatok absztrakt modellé építése, amely a „rendi norma” néven vált közismertté. A nyolcvanas-kilencvenes évekre datálódna az a demográfiai alapról induló asszimiláció-kutatások is, amelyek a monografikus összegzésig ugyan nem jutottak el, de az életmű megkerülhetetlen darabjai. Azt azonban ezek kapcsán is ismételtelen jelezni kell, hogy az életmű egységes egész. Tóth Zoltán nem különböző témákban kutatott, hanem a hosszú távon ható normaörökség erejét demonstrálta eltérő léptékű kutatásokban. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a *longue duree* hétköznapi megjelenési formáira volt kíváncsi. E sajátos perspektívát még egyedibbé tette a módszer, az tudniillik, hogy a legperiférikusabb vagy éppen legtömegesebb, de utóbbi esetben éppen ezért homogénnek és információban szegénynek elkönyvelt forrásban is képes volt észrevenni a stratégiát, a tömeget, a tipikust. Előbbire példának hozhatom a kottakatalógust, mint a középosztályba történő „zsilipelés” lenyomatát, utóbbira a kockaházak világát.³

A „torlódott szerkezet” praktikus „történeti rétegeket” feltételez, amely kifejezés mibenlétét a szekszárdi kutatás világítja majd meg legplasztikusabban. „A típusokban keresett történeti rétegek tehát nem lehetnek a város különböző építési periódusai, nem is a múltból ittmaradt társadalmi rétegek, hanem az *életforma komplex megoldási modelljei* lehetnek csak.”⁴ Társadalomtörténetileg a rendiség és a polgári kor az a két nagy korszak, amelynek hordaléka torlódott rétegekként egyaránt jelen volt még a huszadik század második felében is, s jelen van ma is. A változás folyamata a modernitás, amit azonban Tóth Zoltán műveltségi paradigmaként, nem pedig fejlődési szakaszaként azonosít.

Ezen a ponton nem a tanulmányok megjelenési sorrendjében haladok tovább. A rendi norma mibenlétének kibontása révén ugyanis közelebb jutunk a Szekszárd-kötet téziseinek és a pálya későbbi szakaszát jellemző kutatások megértéséhez is.

A „rendi norma” és a „rendi határ”

Az 1991-et követően megjelent tanulmányfüzér⁵ legfontosabb megállapításai a következők: A rendiség sem intézményi struktúrája, sem pedig időbeli határait tekintve nem szemlélhető homogén tömbként. „A polgári korban, 1848 után is hosszú évszázadok során létrejött, belsőleg sajátosan tagolt népességtömbökkel találjuk magunkat szemben.”⁶ A modernizáció/iparosodás folyamata sem szakította meg a rendi széttagoltságban

---

történészek is, akik közé én is tartozom, bizonyos türelmetlenséggel viszonyultak a magyar társadalom fejlettségi jelenségeire egyetemes magyarázatul szolgáló török hódoltsági koncepciókhoz... [...] Türelmetlenségünk oka az volt, hogy úgy láttuk, az átfogó magyarázatok a társadalomkutatás alapvető területein olyan kirívó hiányosságok mellett születtek, mint a népesedés kérdésének korszerű feldolgozása. A gazdasági konstrukciók mögött szinte ismeretlen volt a nagybirtok, az uradalmak és parasztfalvak háztartásainak sejtrendszeré.” TÓTH 2002, 33.

³ TÓTH 1976, 2010, 2013.

⁴ TÓTH 1976, 76. (Kiemelés tőlem – H.G.K.) „A történeti modell elkülönítésénél abból indultunk ki, hogy annak egymáshoz illeszkedő elemei egy-egy adott időszakban uralkodóvá vált funkciót szolgálnak. A felbomló paraszti bázisú, társadalomra ható, egymásra torló kihívások mellett a jelenségek mögött megbúvó funkcióra az vezet rá a legrövidebb úton, ha a különböző rétegek változással kapcsolatos viselkedését tartjuk szem előtt.” Uo. 77.

⁵ Vö. TÓTH 1991ab, 1994, 1995b, 1996a, 2000a, 2002.

⁶ TÓTH 1996a, 145. „A rendi norma a széttagoltság normája, s a széttagoltság tartja életben.” TÓTH 1991b, 17.

megmutatkozó folyamatosságot, ami az egy régió/országon belüli különböző ritmusú fejlődésben érhető leglátványosabban tetten. S ezzel máris a mentalitások problémájához érkeztünk. A rendi jog – sokszor csak szóbeliségben élő – normatív, „a sokszínű viszonyok mellett csak elvi mértéket adó” elemei tovább élnek a polgári társadalomban is.⁷ A formális jogi, de a társadalmi gyakorlatban inkorporált normák felderítéséhez Tóth Zoltán az ezeket közvetítő médiumokat vizsgálta, amelyek a Werbőczy törvénykönyvét leképező verses kompendiumoktól a hagyatékok szerkezetéről és az örökösszámról tudósító inventáriumokon át a konyhai falvédőrigmusok vizsgálatáig terjedtek.⁸

A rendi norma koncepció lényege, hogy – s itt átadva a szót a szerzőnek – „a közösségekben gondolkodó rendi társadalomfelfogás logikáját követve, az egyént azon keresztül közelítsem meg, ahogy az őt magába foglaló, személyi jogait kölcsönző, egymást átfedő rendi, majd a polgári kor rendies közösségi határainak metszéspontjában áll.”⁹ Az egyén státusa csak azon közösség rendi kondíciói alapján érthető meg, amelyhez maga is tartozik, „a plurális szerkezet beépül az egyén társadalmi státusába”.¹⁰ A feladat nem kisebb tehát, mint az egyéni státust kristályosító, akár még a polgári korban is meghatározó, a rendiségben gyökerező történeti rétegek elkülönítése.¹¹ E történeti rétegek azonban nem vonatkoztathatók csupán intézményileg vagy jogilag bekötött csoporttagságokra, hanem mind a személyek, mind a közösségek esetében sokkal tágabban, mint megörökölt és továbbhagyományozott műveltség értendők. „A rendi struktúra ugyanis nem pusztán egyének jogilag hagyományosan megindokolt hatalmi és elosztási rangsora (hierarchiája), hanem mindenekelőtt azoknak a közösségeknek (kommunitásoknak) a szervezeti műveltsége, amelyektől az egyén beletartozása, vagy inkább beleszületése révén jogait gyakorolja.”¹² A műveltség, a legtágabban vett kultúra értelmében¹³ a polgári korban tömegessé levő mobilitás szempontjából is hallatlan fontos, mert aki – főleg, ha iskoláztatáson alapuló családi stratégia eredményeképp – réteget, osztályt vált („zsilipel”), az műveltséget is vált. Ezzel a kibocsátó közösség műveltsége ugyan még nem radirozódik le, sőt az látenszen továbbra is hat,¹⁴ de a homlokzaton, a külvilág felé tudatosan közvetítetten egy, a beszédmódban, ruházkozásban,

---

⁷ TÓTH 2000, 70. Az átalakulások ellenére is feltűnő a „közösségre szocializált, a társadalmi helyzetekre szabott megoldások – mint modellek – »makacs marandósága«”. Tóth 1985, 60.

⁸ Utóbbihoz: „A normatív feliratok tehát nem a háztartások egy bizonyos csoportjának gyakorlatát írják le, hanem a városias életmód kialakítása előtt álló rétegek eszményeit tükrözik. Az eszményt őrző falvédős, régi konyha – gyakran csak szoba-konyha – és az eszményt tárgyi formában megvalósító új családi ház, a „kockaház” igen gyakran ma is egy portán állnak, egymás mellett.” TÓTH 1980, 35.

⁹ TÓTH 1991a, 78.

¹⁰ TÓTH 1991b, 18.

¹¹ „A rendiesen rangsorolt csoportokban élők számára jogi helyzetük társadalmi állapotokat (kondíciókat) teremt, amelyeket már az is tovább éltet a polgári átalakulás után, hogy a közösségre jogfosztott státus individualizált formában gyakorlatilag változatlan pozíciót jelentett.” TÓTH 1991b, 18.

¹² TÓTH 1996b, 15. Tömören lásd: „Az életkörülmények alakulása [...] nem független az etnikai-felekezeti csoportoktól”. TÓTH 1989: 27.

¹³ „A hagyományos műveltségek modern viszonyok közé épülésétől látszólag a tőkés korszak nagyvárosai álltak a legmesszebb, holott ezek egy-egy ország tradícióinak gyűjtőmedencéi voltak.” TÓTH 1995b, 83. Szekszárd esetében: „a századfordulói foglalkozási és vagyoni rétegződést szisztematikusan összefüggésbe hozom a történeti források tükrözete, konkrét helyi szituációból származó egyéb, elsősorban a műveltségekkel összefüggő társadalmi különbségekkel.” TÓTH 1989, 9.

¹⁴ A műveltségi normaörökség továbbélése, az, hogy a mobilitással egyúttal az „életformamodellek” is továbbörökítődnek, még társadalmi nagycsoportok szintjén is megfigyelhető: a parasztpolgár (ön)kizsákmányolását továbbörökíti a gazdatársadalomra, a mezővárosi kispolgár több lábbon álló, létstabilizáló agrár- és ipari keresetformáit a munkásságra, „az úri birtokosság az úgynevezett dzsentri életvitelt a polgári értelmiségre”. TÓTH 1989, 13.

megváltozott fogyasztási szokásokban, gyerekszámában stb. tetten érhető új műveltség jelenik meg.¹⁵

A személyek rendi társadalmi pozíciójának és az egyes szintekhez kapcsolódó cselekvési terek rekonstruálásához az alábbi ábrákat hívom segítségül. (1. és 2. ábra)¹⁶

1. ábra. A rendi társadalomszerkezeti identitás hierarchikus szintjei

11. szint	A polgári hivatásszerkezet rendi mintázatai																
10. szint	A modern nyelvi nacionalizmusok kialakította nemzeti identitás																
9. szint	Regionális, tartományi, nagytáji identitások																
8. szint	A nők másodrangúsága a férfiakkal szemben																
7. szint	Generációs alárendeltség																
6. szint	világi	egyházi	világi	egyházi	világi	egyházi	világi	egyházi	világi	egyházi	világi	egyházi	világi	egyházi			
5. szint	RK.		Prot.		GK.		RK.		Prot.		GK.		RK- Prot.- GK.		Zsidó	RK- Prot.- GK.	
4. szint	Nemes						Nem nemes						Nemes		Nem nemes		
3. szint	A magyar rendeken belül						A m. rendeken kívül										
2. szint	Szabad												Szabad	Szolga			
1. szint	A római katolikus magyar király alattvalója (Hungarus)												Idegen				

A kiemelt fekete kereten belüli szintek alkotják a magyar rendi norma domináns identitásrétegeit.

A szűken vett rendi státusnak alapdimenziója, hogy a kérdéses személy az adott ország uralkodójának alattvalója, vagy pedig idegen. Az európai és a magyar rendiségben elvi lehetőségként sem merült fel, hogy valaki mint alattvaló ne legyen szabad, a teljes jogfosztást és eltárgyasítást jelentő rabszolgaság intézményét rendi jogunk nem ismerte – szemben például Havasalfölddel vagy a Török Birodalommal.

Alapvetően tehát mindenkinek, még a legalávetettebb csoportoknak is volt bizonyos mértékű szabadsága, amit az autonómia fogalma ma talán jobban visszaad. A rendi státus harmadik szintjét jelenti, hogy valaki egykoron a magyarországi rendek egyikéhez tartozott-e vagy sem. Ennek jelentőségét mutatja, hogy a jobbágyok mint negatívan privilegizált rend részei voltak e szerkezetnek, míg az itt élő, de nem honosított, indigenátust nem szerzett, vagy csak földesúri oltalomlevéllel bíró személyek és csoportok közjogilag is kívülállónak minősültek. Ez az örökség a rendi státus negyedik és ötödik szintjén telítődik valódi tartalommal és 19. századi asszimiláló és osztálytársadalommá integrálódó társadalom számára komoly tétekkel. Személyek szintjén a társadalmi állást leginkább a nemesi rang megléte vagy hiánya befolyásolta. Ehhez járult a személyek egyházrendi státusa, ami a római katolikus egyház dominanciája miatt a többi keresztény felekezet hívei számára csak megtúrt státust biztosított. E különbség a bevetté nyilvánítás 1790-et követő folyamata után is megmaradt, elég csak

¹⁵ Erre esettanulmányként lásd Tóth Zoltánnak az édesapja kottakatalógusáról mint a műveltségváltás egyik lehetséges indikátoráról írott dolgozatát. A 20. század első feléig „[e]gy-egy társadalmi csoport zenéje nagyon változatos, és az őket körülvevő zenei anyag élesen elválik mások zenéitől, osztály és rendi választóvonalak szerint.” (TÓTH 2013, 88.) A klasszikus zenei műveltséget elplántáló városi zeneiskola ebben az értelemben a középosztály felé igyekvő gyerekek „rétegeképző intézménye”. Uo. 91, 100, 103–104. és különösen: 106.

¹⁶ Az ábrák elkészítéséhez döntően a 'rendi norma-tanulmányokra' támaszkodtam (TÓTH 1991ab, 1995b, 1996a, 2000a, 2002), de Tóth Zoltán további írásából lesűrhető intenciókat is igyekeztem beépíteni. Lényeges, hogy Tóth Zoltán soha nem vizualizálta a rendi normát, a tanulmány valamennyi ábrája a saját konstrukcióm. Az ábrák egy letisztult struktúráképet sugallnak, a vonalak merev határokként hatnak, ami ellenkezik Tóth Zoltán koncepciójával, nem beszélve a tanulmányokban kitapintható hangsúlyváltásokról.

keresztény vegyesházasságok felekezetközi konfliktusaira vagy éppen a zsidóság emancipációjára gondolunk. (Az 1. ábrán a helyszűke miatt csak a római katolikus, a bontás nélküli protestáns és a görög ortodox felekezeteket, ill. a rendeken kívülieknél a zsidókat tüntettem fel, de a felekezeti hovatartozás státuskijelölő szerepe minden felekezet esetében igaz.) A rendi korszak zsidósága két szempontból is sajátos csoport: egyrészt nincs nemessége, másrészt nem keresztény felekezet. A saját nemesi elit náluk paradox módon majd a polgári társadalom terméke, de sem ez, sem a történelminek mondott felekezetek sorában a zsidó vallás – utolsókénti – bevetté nyilvánítása nem eliminálta a korábbi különállás kontúrajait, amit azután a politika a 20. században tragikus következményekkel még fel is erősített. Tekintve, hogy a papok minden felekezet esetében nem pusztán más foglalkozású, hanem szakrális hivatású személyek, az egyházi szolgálat függvényében a személyi státus a hatodik szinten tovább bomlik világi és papi állásra.

Az eddig felvázolt szerkezet a maga hat szintjével a rendiség közjogilag is szentesített, legalapvetőbb státuskijelölő dimenzióit tükrözi. Ehhez csatlakoznak azonban továbbiak is, amelyek nem ennyire korhoz kötöttek, de szerepük ettől még hangsúlyos. A sorrendnek itt nincs akkora jelentősége, de akár a nők másodrendűségére, akár az idősebbek tekintélyére gondolunk, akkor a rendi kor előttre visszavezethető, de a rendiségben megerősített és legitim társadalmi gyakorlatokat érünk tetten. A kilencedik szinten ábrázolt regionális identitások olyan országokban tettek szert nagyobb jelentőségre, ahol a rendi partikularitások a területi elv mentén is masszívan kikristályosodtak. Elég a szomszédos Ausztria tartományi berendezkedésére gondolni, míg nálunk a közjogilag is különállt Erdély, továbbá az egykori privilegizált területek lakóinak van máig hatóan erős lokális/regionális identitástudata.

A rendi kor személye tehát gazdag szerep- és identitáskészlettel érkezett el a modern kor küszöbére, amikor a nemzetépítő mozgalmak hatására a korábbi státusfaktorok elhalványodása mellett a nyelvi hovatartozás szempontja átmenetileg sikerrel írta felül valamennyit. Átmenetileg, mert a modern nemzetállami kereteken belül is átüt a rendi szerkezet, ami egyes csoportok mentalitásbeli jellemzőiben, demográfiai viszonyaiban, munkaerőpiaci helyzetében vagy éppen a régiós térben mérhető gazdasági sikerekben, illetve kudarcokban érhető tetten. Az 1848 után létrejövő polgári társadalom megörökölte azt a rendi széttagoltságot, amit előtte még a felvilágosult abszolutizmus sem volt képes egységesíteni. A 19. század második felében bekövetkező „nagy átalakulás” sehol nem szakította meg a rendi széttagoltságban megmutatkozó folyamatosságot: ez a különböző ritmusú gazdasági fejlődésben fedezhető fel leginkább. Lényegében ez az, amit Hajnal István is megfogalmaz az osztálytársadalomról írt dolgozatában, amely idézetet Tóth Zoltán mottóként szerepeltet az első rendi norma tanulmány elején. „Minden kultúrfejlődésnek [...] olyan az osztálytársadalma, amilyen volt a rendisége. Az üzem nagy átalakulással bár, de folytatódik. Az ember feltétlen szabadnak érzi szellemét és elhatározásait, s mégis a történelmi múlt dolgozik benne.”¹⁷ Minél szerteágazóbban kiépültek a középkori társadalmasodás intézményei, autonómiái, annál erőteljesebben bontakozhatott ki a polgári társadalom, míg a gyenge erezetű középkori rendiség, illetve a rendi autonómiákat nem tisztelő abszolút monarchiák hosszú távú következménye a polgári társadalom és gazdaság gyengesége, valamint a civil aktivitás hiánya. A rendi alkotmányban meghatározott szabadságok ezért alapját képezik a polgári szabadságoknak: „a közösségekben gondolkodó rendiség nem ellentéte az individualizációnak, a polgárosodásnak, hanem éppen feltétele.”¹⁸ (A társadalmasodás középkori különbségei nemcsak az Európán belüli különbségeket teszik érthetőbbé, de az országon belülieket is.)

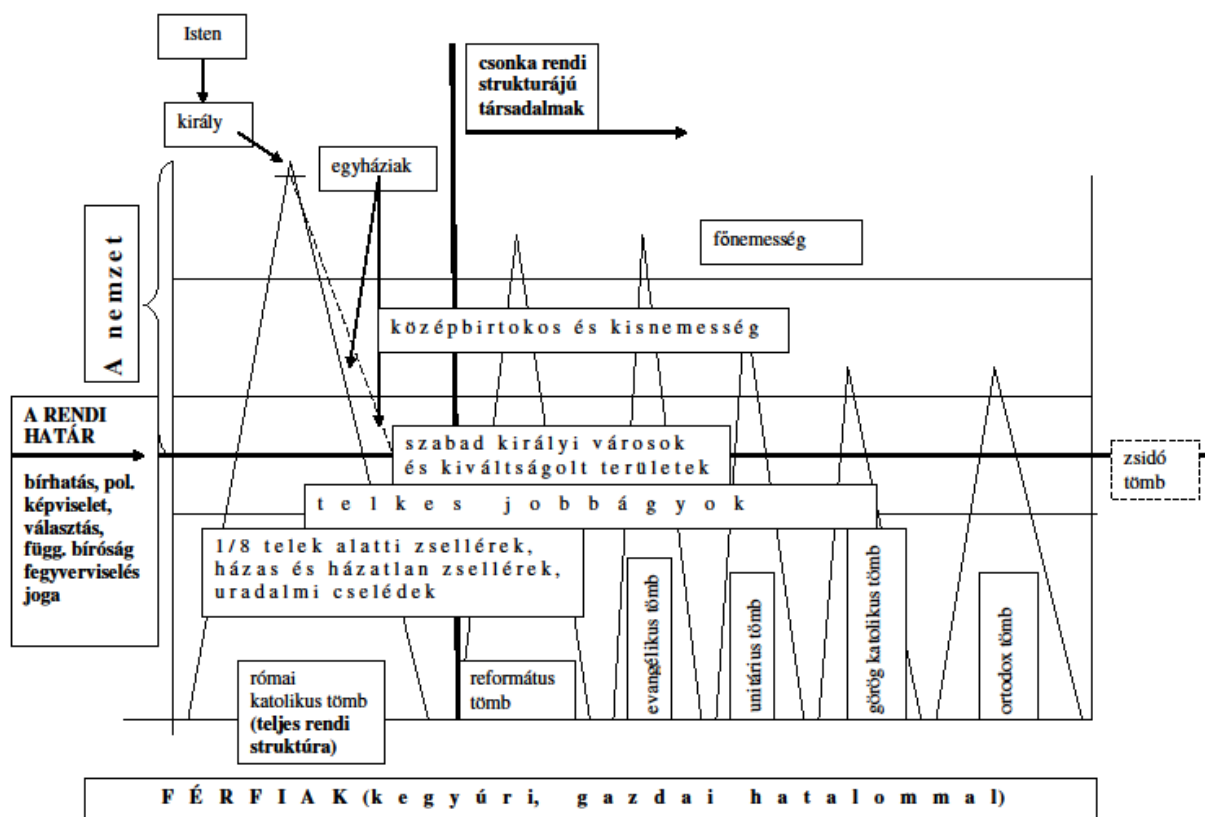
A következőkben a rendi társadalom belső rétegződését mutatom be a Tóth Zoltán által megalkotott fogalmi keretben. (2. ábra)

---

¹⁷ HAJNAL 165.

¹⁸ Tóth 1991a, 82.

2. ábra. Felekezeti tömbök és rétegződés a rendi társadalomban

Az egyes felekezeti tömbök társadalmait megjelenítő piramisok nem arányosak az adott csoport létszámával.

Legtömörebben egy először előadásként elhangzott dolgozatában fogalmazza meg erre vonatkozó tézisét. „A magyar rendiség az egyházak hierarchiájának megfelelő szignifikáns belső rendi és osztályszerkezeti különbségeket hordozó felekezeti etnikus tömbökben lépett a polgári osztálytársadalom küszöbére.”¹⁹

A 2. ábra Y tengelye a társadalmi rétegződést van hivatva leképezni, az X tengely pedig az egyházak bevetté nyilvánításának sorrendjében ábrázolja az egyes felekezetekhez köthető jellemző társadalomszerkezetet. Lényeges, hogy a nemes-nemnes dimenzió, mint rendi határ, vízszintesen átmetszi a felekezeti tagoltság dimenzióját. A rendi határ felett elhelyezkedő csoportok alkották a nemzetet, az alatta levő tömeget pedig a parasztság privilégiumok nélküli, de korántsem homogén rétegei. A rendi határ fogalma már a Szekszárd-monográfiában megjelenik, mibenlétének részletes kibontása azonban csak kilencvenes évek tanulmányaiban történik meg. Miről is van szó? A nemesség mint nemzet rendelkezett a majdani alapvető polgári jogokkal: 1) része volt a politikai testnek, azaz választhatott és választható volt, 2) volt tulajdonjoga, 3) megillette a független bíróság joga, 4) volt fegyverviselési joga.²⁰ A rendi határ alatti társadalomrészek e privilégiumokból ki

¹⁹ TÓTH 1991b: 23.

²⁰ Az első három tétel jól értelmezhető az 1848-cal bekövetkező jogkiterjesztéssel, míg a fegyverviselés joga előbb a nemzetőrségben, majd a 19. század második felétől a polgári lövészegekben, illetve az egykori

voltak zárva, míg a kiváltságos területek és a szabad királyi városok lakóinak kollektív nemességük volt, aminek előnyeiket viszont jobbára csak lakóhelyük határain belül élvezhették. Ez alapján az agrárbázisú szabadalmasokat (jászok, kunok, hajdúk, székelyek) a rendi határon, a kézmű- és kereskedelemorientált és privilégiumokkal jobban körülbástyázott városi polgárokat kissé afelett elhelyezkedő csoportokként jellemezhetjük. A polgári forradalom ebben az értelmezésben ezért nem egy új, az előzőt felülíró korszak eljövetele, hanem az az aktus, amikor a korábbi nemesi jussok a társadalom egészére szétháramlanak. Mindez természetesen nem azt jelenti, hogy ezt megelőzően egy teljesen statikus, a változást, a mobilitást megakadályozó társadalommal lenne dolgunk. A rendi határ átlépése, azaz a felfelé történő társadalmi mobilitás rendi átminősítés, azaz nemesítés, polgárosítás vagy valamilyen privilégium, szabadalom megszerzése révén korábban is lehetséges volt. A nyugat-európaihoz képest „[a] rendi választóvonal magyarországi természetéhez szorosan hozzátartozik az, hogy nem támaszt a nemesi státussal szemben vagyoni, életmódbeli feltételeket.”²¹ Nincs tehát rendi szegregáció, mint Nyugaton, rítusokkal lehetséges egyik rendi minőségből a másikba való átlépés. Az átminősítésen nyugvó mobilitás addig bizonyult működőképesnek, amíg biztosította a kiváltságos rendek utánpótlását.²² A polgári forradalom után a mobilitás eszköze jellemzően nem az átminősítés (nemesítés, polgárkönyvbe felvétel, avatás), hanem a képzésen alapuló foglalkozásváltás, a nőknél főleg házassági mobilitás. A migrációt is a mobilitás körébe sorolja, amikor „egyének és csoportok környezetükkel változtatják meg társadalmi helyzetüket”.²³ Az átminősítés rítusai azonban nem tűnnek el, a doktorrá avatási vagy képviselői eskü intézménye jelzi, hogy a társadalmi hierarchiában felfelé történő elmozdulásként értékelt pozícióváltások nem mindig pusztán foglalkozásváltások.

A mobilitási lehetőségeket a rendiségben döntően a személynek státust adó közösségi csoporttagságok minősége szabta meg, amiből következik a leszármazás kitüntetett szerepe. A rendiségben a leszármazás nyilvántartása – s így a nemesi családfák – a tulajdonjogok biztosítása miatt bizonyult megkerülhetetlen fontosságúnak. Amíg az agrárnépességben jobbágyviszonyok uralkodtak, addig körükben a leszármazásnak sem volt jelentősége, szemben a tulajdonjoggal felvértezett nemessel. A polgári világgal viszont állampolgári jog lesz a tulajdonjog, azaz egy nemesi privilégium polgárosítása képezi a szintén leszármazáson alapuló polgári tulajdon alapját: „a leszármazás a tulajdonviszony rendező elve”.²⁴ A tulajdon azonban több, mint főként anyagi vonatkozásban értett javak feletti rendelkezés: a rangok, címek, érdekérvényesítést feltételező jogok és juttatások (pl. politikai jogok, hitelképesség) mutatják, hogy a tulajdon nem pusztán dologként, hanem – David Sabeau nyomán – társadalmi kapcsolatként is létezik.²⁵ Paraszti perspektívából a legkisebb tulajdon vagy tulajdonhányad fenntartása is „folyamatos felhalmozó tevékenységet igényel”, s ezzel „kispolgárosodásra kényszerít”.²⁶ Ezzel állnak szemben a munkások, cselédek atomizált viszonyai és magánya az iparosodás idején. „A peremhelyzetű, úgynevezett »lumpen« nem felhalmozói mentalitás a szűkös és rendszertelen jövedelmek mellett [...] nem a jövedelem maximalizálásában és tulajdonná alakításában érdekelt – erre nincs is módja –, hanem a

---

nemesi virtus hagyományát továbbvívve, a vívás és lovaglás a sport kínálta metamorfózissal domesztikálódott a polgári társadalomba.

²¹ TÓTH 1991b: 22.

²² TÓTH 1991A, 94.

²³ TÓTH 1989, 37, 39–40. „Mobilitásnak tekintek tehát minden olyan elmozdulást, amely az egyén társadalmi helyzetét szülei vagy saját állásához képest megváltoztatja.” Uo. 38.

²⁴ TÓTH 1985, 68.

²⁵ TÓTH 1985, 68.

²⁶ TÓTH 1985, 71.

veszteségek minimalizálásában”²⁷ A nincstelen szemében a tulajdon nem más, mint „potenciálisan felélhető tárgy, annak közösségi vonásai nélkül”.²⁸

A rendi határvonalat a foglalkozási mobilitással lehetett legkézenfekvőbben átlépni, azaz a mobilitás egyúttal olyan életmód- és státusváltás, ami „önálló [...] motívuma lesz a felhalmozásnak”.²⁹ A mobilitás és a leszármazás nem vérszerinti, hanem társadalmi kapcsolatként – bourdieui értelemben mondhatjuk: tőkeként – értelmezett módjának összekapcsolása által szintén a tulajdonjoggal egyenértékű javakhoz juthatunk. E szimbolikus, virtuális leszármazási intézmény a mester-tanítvány viszonyokon keresztül nemcsak presztízst ad, de az elődök átsugárzó tekintélye legitimálja a feltörekvő nemzedék tagjainak státuselérési aspirációit is. Míg a megnevesítés feltétele az érdem (meritas), ami a kora újkorban is elsősorban hadi érdemeket jelentett, a békésebb 18. századtól a késő rendi, majd a polgári kor nemesítési gyakorlatában a hivatali, orvosi, gazdasági, tudományos stb. szolgálatokban felhalmozott teljesítményt értékelte az uralkodó. De a leszármazásnak van egy másik szintje is. A testületekhez kapcsolható teljesítményelv individualizált formában a polgári társadalmi mobilitásban nemcsak széles rétegeknek biztosítja a feljebb lépés lehetőségét, de a tudományok, művészetek, komoly gazdasági szereplők stb. céhes világaiban az elődök tekintélye és az egyéni teljesítmény okán kiemel, presztízst ad és szimbolikusan meg is nemesít.³⁰ E leszármazásláncolatok jelentőségét Tóth Zoltán a 19. század közepétől a közvetlen államszolgálatból szabadulni kívánó, magát tudománnyá építő, de identitásában még bizonytalan statisztika és az őt képviselő, gyakran a rendi határ alól érkező statisztikusok törekvései és a 19. században professzionalizálódó német történész-céh és történészei kapcsán bontja ki részletesen.³¹

A modernitással tehát a társadalmi mobilitás tartalma is megváltozott. Nemcsak a polgári jogkiterjesztés következményeként, továbbá mert a várható élettartam növekedésével az egyéni sors is tervezhetővé lett, illetve az urbanizáció szétterülő legyezőként kínált széles tömegek számára korábban nem is hallott keresetmódokat, hanem amiatt, mert a társadalom szerveződési elve változott meg. A közösségalapú rendiség helyére egy munkamegosztási hierarchiában gondolkodó polgári társadalom került, amelyet a korábban valaki hatalma alatt élő személyek helyett immár közösségeiktől függetlenedő (ill. arra kényszerülő) egyének alkotnak. A társadalmi hierarchia a rendiségben férfihierarchia, akik mögött – kinek-kinek a maga státusához mérten – alattvalók, uradalmi népek, jobbágyok és háznépek élnek. Az individualizáció lehántja a közvetlen közösségi burkot az egyénről, s látszólag már csak a munkamegosztásban elfoglalt hely számít. Az átalakulás természetesen nem ilyen elvágólagos, épp e határok, a normaörökség továbbélésének vizsgálata adja Tóth Zoltán kutatásainak magvát.³² A rendi kor személye és a mögötte álló közösség mozgásterét a rendi jogi státuson túl az egyházi státus határozta meg leginkább, ezért kitüntetett figyelmet szentelt az egyházi státusból levezethető mobilitási és asszimilációs mintázatoknak.³³ (Ez a felismerés átvezet bennünket a társadalmi különbségek észlelésének tudományához is,

---

²⁷ TÓTH 1985, 70.

²⁸ TÓTH 1985, 70.

²⁹ TÓTH 1989, 37.

³⁰ „Nehéz lemérni, hogy az egységesítő nemzeti műveltség, amit a 18. század második felétől a nemesi és honorácior értelmiség létrehozott, miképpen épült be a sokszínű etnikus tudatba mint új típusú különbségek megfogalmazása, mint műveltségi privilégium és új privilégiumok szerzésének jogcíme.” TÓTH 1995b, 86.

³¹ TÓTH 2015, kül. 72–109; 2006, kül. 78–83; 98–99. A zeneszerző–zenetanár–tanítvány képletben ugyanez a jelenség kerül kifejtésre, lásd TÓTH 2013,

³² A közösségek, kiscsoportok vizsgálatakor „napvilágra kerülnek azok a történeti rétegek, amelyek bázisán a makrostruktúra változásaihoz való egyéni és kollektív alkalmazkodás folyik.” TÓTH 1989, 12.

³³ „A Kárpát-medence modern etnikus nagyszerkezetét az eredeti felekezeti megosztottság alakította ki. De lehet, hogy inkább úgy kellene fogalmazni, hogy Európa s benne a Kárpát-medence koraújkor, reformáció korát követő etnikus szerkezete a felekezeti különbségekben nyilvánult meg.” TÓTH 2002, 11–12.

ahhoz a folyamathoz, amelyben a statisztika 19. századi intézményesülése közben megkonstruálódik a társadalmi hierarchia mint tudományosan objektívnek hitt valóság képzete. Erre az életmű szempontjából fontos kérdésre később visszatérek.)

Felekezeti etnikumok és asszimiláció

Az egyes felekezetek súlyának megítélésekor nagy jelentőségű, hogy melyik milyen rétegzettségű társadalmat tudhat maga mögött. A római katolikus kiemelkedett a többi felekezet közül, mert a király magánszemélyként nem létező, egyszemélyes közjogi pozíciójának kizárólagos birtoklása mindenkor a katolikusok privilégiuma volt.³⁴ Emiatt – de más rétegzettségbeli sajátosságaik miatt is – a többi felekezet csonka rendi struktúrájú társadalommal jellemezhető. Míg a nemesi elit az arisztokrácia révén a katolikusokat erősítette, s innen továbbindulva a többi, a rendi jog alapján elkülönülő réteg is képviseltette magát körükben, a további egyházak hívei körében feltűnő egy-egy csoport teljes hiánya vagy csupán jelképes jelenléte, de akár erőteljes felülreprezentáltsága is. Míg a nemesítés feltétele az érdem megléte volt, azt hűtlenséggel – márpedig egy új hit felvállalása ennek minősült – el is lehetett veszíteni. Tekintve azonban, hogy a 16–17. században a magyar és német etnikum elitjéből is sokan csatlakoztak a protestantizmushoz, azt a Habsburgok nem voltak képesek egyszerű rétegspecifikus eretnekmozgalomként kezelni, s felszámolni. A status quo ugyanakkor a lutheri tanok térnyerésétől a bevett felekezetté nyilvánításig lassan alakult ki, s a protestáns nemesség úgy rangban, mind anyagiakban mindenkor másodrangúnak számított. A magyarországi nemességből a reformátusoknak a közép- és kismemességben volt bázisa, emellett a rurális arculatú mezővárosi népesség adta fő bázisukat. Ők Erdélyben mutatnak csak kiegyenlített rétegzettséget. Az evangélikusok a jobbára német eredetű szabad királyi városi polgárságban voltak felülreprezentáltak, a görög keletiek Erdély és a déli megyék román és szerb paraszti népességében, nemesi elitjük, városi polgárságuk viszont gyakorlatilag nem volt, az elit – egy szűk szerb kereskedőréteget leszámítva – jobbára az egyházi személyekből rekrutálódott. A görög katolikusok kismemesi és zömmel szegényparaszti beágyazottságú felekezet, szintén híján arisztokrata és polgári rétegnek. Az Erdélyben már 1568 óta bevett felekezetként létező unitáriusok szintén paraszti bázisra támaszkodtak, de saját kis- és középemességgel, ill. papi értelmiséggel. A zsidóság mint rendeken kívüli, 1848 előtt magánjogi alkuk eredményeképp letelepedést nyerő népesség társadalomszerkezete épp komplementere az összes eddiginek. Mint nem keresztény felekezet a rendi hierarchiába sem a földművelő, sem pedig privilegizált csoportok közé nem nyertek bebocsátást, nemességük és parasztságuk ezért teljességgel hiányzik, ellenben az általuk üzött kereskedelmi- és hitelügyletek, továbbá a kézműipar révén egy a kispolgárságtól induló, a 19. század második felében erőteljesen középosztályosodó, majd az értelmiségi és gazdasági elitben is meghatározó súlyra szert tevő csoporttá lettek.³⁵

Az eddigieket keretbe foglalva, „[m]íg Nyugaton az újkori abszolút monarchiák [...] már a polgári átalakulást megelőzően radikális eszközökkel eldöntötték a felekezeti kérdést, a Habsburg abszolutizmust minden igyekezete ellenére meggátolták a magyar rendek az eretnek és skizmatikus egyházak kiszorításában. A magyar rendiség így az egyházak hierarchiájának megfelelő szignifikáns belső rendi és osztályszerkezeti különbségeket hordozó felekezeti etnikus tömbökben lépett a polgári osztálytársadalom küszöbére. Ezeknek a felekezeti etnikus

³⁴ TÓTH 1996a, 158. A király főkegyúr, apostoli hatalommal, az egyházra is kiterjedő adományozás jogával, „személyében egyesült a világi és az egyházi hatalom”. Uo. 166.

³⁵ A polgári társadalom foglalkozásszerkezetében megbúvó erőteljes átütő felekezeti mintázatok jelentőségére újabban nagyszabású tudáselit-vizsgálata egyik megállapításaként Kovács I. Gábor is felhívja a figyelmet. KOVÁCS 2011, 192–193.

tömböknek az osztálytársadalmá lett olyan, mint a rendisége volt – a Hajnal István-i fogalmazást átfordítva.”³⁶

Az egységes középosztályról, pontosabban annak hiányáról a 20. század első felében zajló diskurzus reprezentatív szerzőit áttekintve³⁷ a többé-kevésbé tapintatos polgári etikett mögött ismét csak felsejlik a rendi norma, az immár illegitim, de továbbélő megkülönböztetések gyakorlata. Ez nem is meglepő, hiszen amint 1848-at megelőzően egységes feudális rend sem létezett Magyarországon, a polgár is csak a korábbi a rendi széttöredezettséget örökölhette meg.

A középosztállyal kapcsolatos jelszavakban ezért nemcsak az feltűnő, hogy a származás mint rendi kategória mennyire erőteljes vonulat e problematikában (világi: dzsentri; felekezeti: zsidó), de az is, hogy amikor nyelvhasználatában valaki a rendi gyökerű örökség tapintatos kikerülésére törekszik, a ki nem mondott, s ezáltal tabusított kifejezések még inkább jelzik a régi törésvonalak továbbélését. A normatív egyenlőség és nemzetiség áll szemben a hagyományt megjelenítő gyakorlattal. A tabufogalmak vizsgálata rávilágít ennek igazságára. Tabu a paraszt (helyére lép a kigazda és a földműves), a zsidó (helyette izraelita), az asszimilációs múlt (habár mindenki magyar, de a környezet számon tartja a felmenőket) és a felekezeti hovatartozás (amit még keresztény felekezeteken között is regisztrál a közösség).³⁸ Láthatjuk, hogy a két világháború közötti időszakot, de akár jelenünkig húzódoan az azóta eltelt évtizedeket is végigkísérik e rendi eredetű megkülönböztetések.

A rendi határ nemcsak a virtuálisan létező, de a mindennapi kommunikáció révén folyamatosan újrateemtődő társadalmi hierarchiában, de a települések szerkezetében, a földrajzi térben is leképződött. Szekszárdon a református Felsővárostól elkülönült a római katolikus német–magyar Alsóváros, ill Újváros. „[A] település négyötödét kitevő falusias, mezővárosi negyedek felekezetiileg különülnek el. A felekezeti szegregáció hordozója a parasztság. [...] A paraszti városnegyedek jóformán külön falvakként ülik körül templomaikat.”³⁹ A Belváros ezzel szemben az asszimiláció színtere. Itt élt a középosztály, amely vagyont és végzettségét tekintve is elkülönült az előbbiektől.⁴⁰ Az értelmiségi hivatásokon belüli mobilitás kapcsán azt is megjegyzi a szerző, hogy – a parasztsághoz hasonlóan – a foglalkozási nómenklatúra nem adja vissza az adott tevékenység valódi pozícióját (rangját), sokkal inkább a nagyobb városokba irányuló migráció. A pályán történő előmenetel nem érhető meg a centrumok felé irányuló mozgás figyelembe vétele nélkül. Az értelmiségnél a mobilitás „a migrációnál csapódik le”.⁴¹

Az asszimiláció, integráció és a rendi határ átlépésének térben is megjelenő együttállásának vizsgálatára más példákat is hozhatunk Tóth Zoltán munkásságából. A római katolikus, falai mögött német polgárságot rejtő Pest városa a 19. század folyamán nemcsak megmagyarosodik, de a nemzeti integráció és modernizáció legfontosabb jelképe lesz. A városfal jelentette rendi határ jelentőségét jól jelzik azon épületek, amelyek nem bocsátattak be a katolikus és privilegizált városon belülré. Sorrendben ilyen a Deák téri evangélikus templom (1799–1808), amely egyedülként a városfal tövében épülhetett meg. A Kálvin téri református templom (1816–1830), a Dohány utcai neológ zsinagóga (1854–1859) mind a körút túlsó felén kaptak helyet. De ide vehetjük a modern nemzetépítés rendi határon átlépő

---

³⁶ TÓTH 1991b: 23. Lásd erről a falukutató Erdei benyomásait: „Falukutató útjainkon nagyon sokszor tettünk olyan próbát, hogy minden előzetes tájékozódás nélkül kívülről, a falu külső képéről, a házakról és az emberek viselkedéséről próbáltuk megítélni a falu vallását és sohasem tévedtünk. Még az egyformán szintiszta magyar falvak közt is igen lényeges társadalmi különbséget jelent a felekezeti hovatartozás, nemzetiségi községekben pedig a nemzetiséggel tipikusan egybeeső felekezetiiség ríkítóan színezi a falu társadalmi életét.” ERDEI é.n., 152.

³⁷ TÓTH 1998.

³⁸ TÓTH 1998, 66–70.

³⁹ TÓTH 1989: 33.

⁴⁰ TÓTH 1989: 35.

⁴¹ TÓTH 1989, 41. A probléma kibontását lásd Kovács 2011, 118. s. köv.

szimbolikus épületeit, a Nemzeti Múzeumot benne a Széchenyi könyvtárral (1837–1847) és az egykoron a Hatvani kapuval szemben felépült első Nemzeti Színházat (1837) is, majd a modern tudás otthonaként szolgáló egyetemi épületegyüttest (1880–1883) is. A rendi partikularitásokat felülíró egységes nemzeti piac szimbolikus épületei ugyanitt a Vámház (1870–1874) és a Nagyvásárcsarnok (1894–1897).⁴²

A 20. század második felében a vidéki népességben a kockaházépítés tömeges divatját Tóth Zoltán a rendi határ átlépésének utolsó nagy kísérleteként értelmezi. A kockaház – főként az 50-es-60-as évek represszív parasztpolitikája idején – nemcsak egy modernizáltabb lakókörnyezet megteremtésének igényét, de magának a paraszti múltnak a tagadását is kifejezte.⁴³ „A kockaházat megelőző gangos, magas házakkal jelölhető kulturális hullám után a kockaház a második olyan forma, amely azt a korábban emlegetett szociológiai rendi határvonalat célozza átlépni.”⁴⁴ Maga a kockaház, de akár a századfordulós polgári otthon enteriőrje is torlódott szerkezetet jelenít meg: a régebbi, örökölt, funkcionális vagy éppen anyagi szükségből megtartott berendezési tárgyak magukon hordozzák a család sorsát, lehetőségeit és vágyait. „A kockaházakban megtestesülő kulturális jelenségek arra utalnak, hogy a szociológiai rendi határ fennmaradt annak ellenére, hogy annak századfordulón meglehetősen biztonsággal felsorolható kritériumait az idő elmosta.”⁴⁵ Ha korszak szociológiájának munkajelleg csoportjaival operálunk, úgy a rendi határ a 60-as-70-es években továbbra is a mezőgazdasági fizikai dolgozókhöz besorolt parasztok felett húzódott, miközben a paraszti életforma „külső jegyei vidéken [...] a viseletben általában az öregemberek szubkultúrájává zsugorodtak össze.”⁴⁶ A kollektivizált, kényszerűségből a tsz-be lépett parasztság mint „kockaházlakó »új munkásság« annak a mobilitás során munkássá lett parasztságnak lehet csak örököse, amely a század fordulóján a határvonal egyik oldalán volt.”⁴⁷ (3. ábra) A paraszti, de ízlés- és lakáskultúrájában a parasztságtól távolodó (azt tagadó) kispolgárosodó rétegorientáció jelképe a kockaház, amely – földtől való kényszerű megfosztás után – a kispolgári vagyonszerkezetre jellemző módon, a felhalmozás központi elemmé lépett elő.

---

⁴² TÓTH 1995b, 83.

⁴³ „[H]a a lakótelep a modern világ tüntető szimbóluma lehet, ez tüntetően nem parasztos.” TÓTH 1984b, 38.

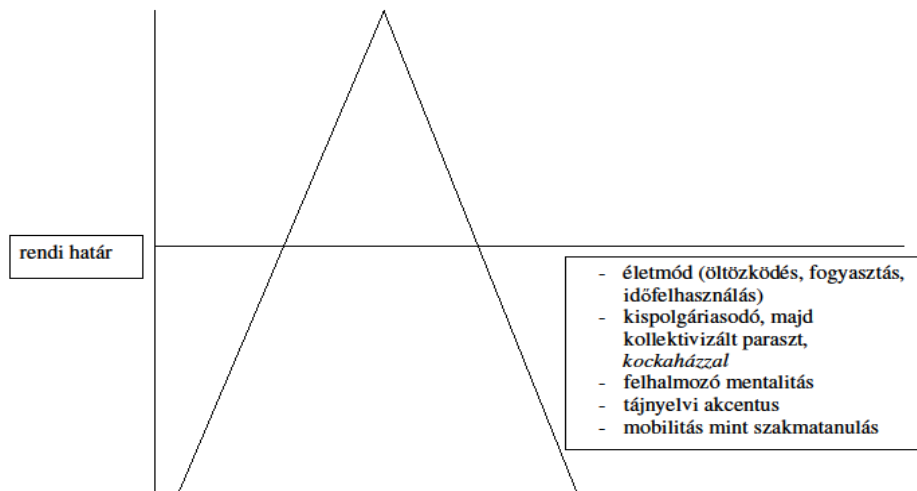
⁴⁴ TÓTH 1984b, 39.

⁴⁵ TÓTH 1984b, 45.

⁴⁶ Tóth 1984b, 35.

⁴⁷ Tóth 1984b, 36.

3. ábra. Rendi határ a 20. század második felében

Az elmúlt negyedszázad azóta azt is megmutatta, hogy az 1990 előtti szociológiában utóparasztinak, megszakítottan vagy csak szimplán polgárosodónak, illetve középrétegesedőnek mondott⁴⁸ kockaházlakókat a rendszerváltozás – csekély regionális kivétellel – megfosztotta korábbi, a több lábbon állás stratégiáján alapuló boldogulási lehetőségeiktől (háztáji, ingázás), és visszalökte őket a rendi határ mögé. „A rendi határ ezeknek függvényében olyan, mint a hullám fodra, amelyet a víz hullámmozgása folyamatosan tol maga előtt”⁴⁹ – szól Tóth Zoltán váteszi megállapítása.

A rendi normához vezető tereptanulmányok közül a 70-es években végzett, majd 1989-ben monográfiaként is napvilágot látott Szekszárd-kutatás az ismertebb, az ugyanekkor vizsgált bodrogi Luka (ma: Bodroghalom) viszonyai jóval később, csak két összegző tanulmányban láttak napvilágot,⁵⁰ de ugyanebbe a sorba illeszkednek Tóth Zoltánnak a bécsi iparosokról és cselédlányokról, a vízivárosi kispolgárról és a pesti nagypolgári asszonyokról írt elemzései is.⁵¹ E ponton lényegesnek tartom, hogy az elemzések alapjául szolgáló minták nagyságáról is szóljak. Tóth Zoltán mindenkor ügyelt arra, hogy mikrotörténeti léptékről építkező megállapításai mögött kvantitatív elemzést is lehetővé tevő, a szociológia által támasztott kritériumoknak is megfelelő elemszám álljon. A Szekszárd-kutatás bázisát 272 árvaszéki eset s kapcsolódó forrásai alkották, a bécsi iparosvizsgálat alapja 304 hagyatéka, a fővárosi asszimilációs vizsgálat 7540, rk. ref. és izr. házassági anyakönyvekből az 1855 és 1894 közötti időszakból vett mintára épül, Lukán az 1670–1870 közötti időszakra elvégzett közösségrekonstrukció.⁵²

Kevésbé ismert, hogy a mikrotörténeti szemléletmódot korát megelőzően érvényesítő Szekszárd-kutatás jelenorientált szociológiai felvételként indult. Tóth Zoltán akkori érdeklődésének és korszak hangulatának is megfelelően, a társadalomtörténeti kérdések elsősorban mint szociológiai problémák jelennek meg az összegző monográfiában. „[A]

⁴⁸ Márkus István, Juhász Pál, Szelényi Iván és Kovács Imre terminusai, illetve modelljei.

⁴⁹ TÓTH 1984b, 45.

⁵⁰ Tóth 1996b és 2000b.

⁵¹ Lásd TÓTH 1981, 1984a, 1991c, 1995a.

⁵² Tóth 1989, 14–21; 1981, 33; 1995b, 82; 2000b.

történeti stúdiumnak [...] nem az a feladata, hogy a régebbi állapotot feltárja, hanem az, hogy a jelenben tapasztalhatók azonosítását segítse”⁵³ – írja másutt. Ennek megfelelően fogalomhasználata szociológiai, ugyanakkor az a munkásságára mindenkor jellemző sajátosság, hogy bátran, de nem öncélúan vezetett be kifejezéseket tudományos nyelvünkbe, már itt is visszaköszön. Szekszárd, a dominánsan agrárerezetű, de bortermelése révén polgárosodó vidéki kisváros két értelemben is modellként szolgál. Egyrészt a városban leképeződnek a 19. század utolsó harmadában és a 20. század elején az országban végbemenő társadalmi-gazdasági változások jellemző irányai, másrészt a kutatás eredményeképp modellt kapunk az egyes vizsgált társadalmi csoportok stratégiáit magyarázó modell formájában is. „Modellen azt értem, hogy a csoportok viselkedésében megfigyelt tényezők egymást kölcsönösen feltételező rendszert alkotnak. A vizsgált összefüggésben egyik kiemelt jellemzővel sem írható le viselkedésük.”⁵⁴ A kötetet valaha is elolvasók emlékezetébe kitörölhetetlenül bevésődött a „rendi határon innen” található „mezővárosi blokk” kifejezés is. Tóth Zoltán célja az volt, hogy az árvaszéki iratanyag alapján „a felhalmozás, az örökösszám és az örökösszámot befolyásoló felekezetiesség” segítségével megalkossa a kistermelők mobilitási modelljeit.⁵⁵ Az örökösök száma azért kapott kitüntetett figyelmet, mert „[a] társadalmi státuszt fenyegető vagyoni felaprózódás feszültségének kialakulásában a kulcsszerepet minden eddigi adatunk szerint az örökösszám játssza.”⁵⁶ A mezővárosi blokk alatt olyan „paraszti bázisú kistermelői együttest” ért, amely a régi mezőváros „újabb kori, kapitalizálódó örököse” és egy, „a polgári ízléstől eltérő kultúrájú, hagyományos, belső társadalmi differenciákat hordozó csoport”.⁵⁷ A mobilitás lehetséges irányai már az eddig bevezetett fogalmak mentén is kitapinthatók: 1) státuszmegtartó, de a rendi határon innen maradó immobil; 2) mobil, de aspirációiban a rendi határon belül maradó; 3) mobil, de aspirációiban a rendi határon túlra tekintő, 4) peremre szoruló.

A mezővárosi blokkon belül a 1) katolikus birtokos paraszti modell sajátossága, hogy az e csoportra jellemző magasabb örökösszám a vagyon felaprózódásának veszélyét idézi elő, ami ellen foglalkozási mobilitással védekezik. A 2) református birtokos paraszti modell a vagyonaprózódás ellen születéskorlátozással védekezik és döntően immobil.⁵⁸ A 3) mezővárosi kispolgári modellben a főként katolikus iparosok szerepelnek, de a modell érvényes evangélikus és zsidó miliókban is. Itt is jellemző a magas örökösszám, egyúttal az átlagosnál magasabb vagyoni nagyságrend. Kilépésüket ezért a rendi határ átlépése, s nem pedig a státuszmegtartás motiválja.⁵⁹

A mobilitásban eltérő feszességű rugóként jelen levő tényezők közül a felekezet már kiemelésre került. A probléma azonban nem érthető meg az asszimilációt lehetővé tevő vagy éppen akadályozó tényezők, azaz a felekezeti tömbök nyelvi síkjai nélkül. Tóth Zoltán a házaspárok vezetékeveiből következtet a korábbi etnikus kötődésre, ill. az asszimilációs csoportok arányára. „Az asszimiláció fő színtere a különböző nemzetiségű felek házasságából származó család.”⁶⁰ Érzékeny lenyomatait ennek a családnevek, hogy Szekszárdon „még a homogén német nevű házaspárok többségénél is magyar anyanyelvű, magát magyarnak valló

---

⁵³ TÓTH 1985, 177.

⁵⁴ TÓTH 1989: 26. Más megfogalmazásban lásd még: „Véleményem szerint a történetileg heterogén struktúrák modellekben működnek, s míg egyes elemei folytonosan kicserélődnek, más elemek hosszú ideig változatlanok, s hirtelen tűnnek el, vagy adják át helyüket másoknak.” Tóth 1984b, 44.

⁵⁵ TÓTH 1989: 26.

⁵⁶ TÓTH 1989, 50.

⁵⁷ TÓTH 1989: 37.

⁵⁸ A Tóth Zoltánra jellemző gondolkodás szép példája, ahogy az immobil csoportokról ír: „úgy kell tekintenünk, mint annak a csoportnak a mozgását, ahol még nem dőlt el a századfordulón, hogy milyen formában lesznek kénytelenek elmozdulni.” TÓTH 1989, 45.

⁵⁹ TÓTH 1989, 53–54.

⁶⁰ TÓTH 1989, 56.

emberekről, tehát magyar nemzetiségről van szó.”⁶¹ Másként: „Az egységesülés [...] a műveltségek Babelében ment végbe. [...] Az intézményes formák háttérében mindenhol ott áll az egységesülés kisszerkezeti színtere, a család, amely rendszeresen keletkezik a különböző műveltségű felek vegyes házasságából.”⁶² Tóth Zoltán az asszimiláció mérésének indikátoraként a házasuló felek családneveit használta. Lényeges, hogy ezekből nem identitásokra, netán nyelvi hovatartozásra következtetett, mindössze azzal a hipotézissel élt, hogy a név „tájékoztatót ad arról az asszimilációs környezetről, amelyből indulva [a házasuló felek] a modern átalakulásban részt vettek.”⁶³ Az asszimiláció révén – közös felekezeti alap mellett – „[a]z etnikai normák cseréje még a mezővárosi blokk rendi határának átlépése előtt megtörténik.”⁶⁴ Két fogalom került elő az előbbi sorokban, az etnikum és a nemzetiség.

Tóth Zoltán az etnikumot a népiség értelmében használja, „a nemzetiségükre nézve azonos, eredetükre, viselkedésükre nézve különböző csoportot”⁶⁵ ért alatta. Azaz már asszimilálódott, magyar nemzetiségű, de műveltségében a régi etnikai kötődéseket (normákat) hordozó népességet. A nemzetiség ennek ellentéte: „eredetére nézve sokféle csoport”,⁶⁶ tehát nem a nemzeti kisebbség értelemben használja. A vegyesházasságok jellemzőit vizsgálva jut el arra a megállapításra, hogy felekezetfüggő az egyes etnikumok asszimilációs fogékonysága. Szembeötlő, hogy az asszimiláció során a felekezeti arányok nemcsak változatlanok maradnak, de az azonos felekezeti síkon zajlik a leghatékonyabban (4. ábra). A magyar nemzetiség így a közös felekezeti platformot jelentő római katolikus és evangélikus egyháztag németek és szlovákok asszimilációja révén erősödött leginkább. De maga a magyar etnikum sem volt egységes, a rendi örökségnek megfelelően a polgári kori magyar nemzetiségen belül is elkülönült a római és görög katolikus, a református, evangélikus és zsidó felekezeti etnikum.⁶⁷

---

⁶¹ TÓTH 1989, 56.

⁶² TÓTH 1995b, 84. és 88.

⁶³ TÓTH 1995b, 89.

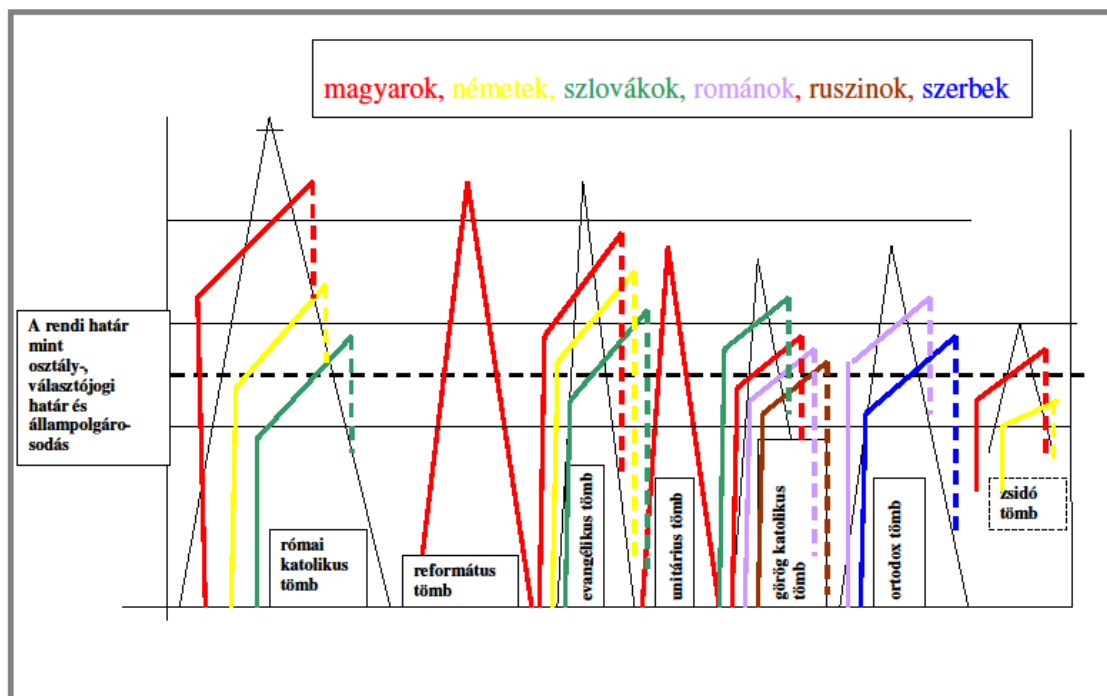
⁶⁴ TÓTH 1989, 67.

⁶⁵ TÓTH 1989: 56.

⁶⁶ TÓTH 1989: 56.

⁶⁷ TZ 1989: 58-59.

4. ábra. Rendi határ a polgári korban és a nyelvi asszimiláció felekezeti síkjai

A szekszárdi és a fővárosi kutatások az asszimilációra vonatkozóan is több axiómának tekinthető tanulsággal szolgálnak. A nyelvi asszimilációt követően is megmaradnak bizonyos elsődleges csoport sajátosságok ill. különbségek, amelyek a további csoportintegrációt befolyásolják, s amelyek eredete felekezeti síkra vezethető vissza. 1) A leküzdendő társadalmi távolság az azonos etnikum ellenére is nagyobb azokban a házasságokban, ahol katolikus és protestáns felek lépnek frigyre, mint az eltérő nyelvi alap, de közös felekezet esetén. 2) A polgári – tehát szekulárisnak vélelmezett civil – társadalom intézménystruktúrája is a felekezetek mentén épül ki, az olvasóköröktől a sportegyesületekig bezárólag.⁶⁸ Szekszárdon az iparegylet a katolikus céhes hagyomány hordozója, míg az immár emancipált, de a teljes integrációig el nem jutott zsidók – az iparosok előtt is nyitott – saját kereskedelmi egyletet, polgári kaszinót alapítottak. A parasztság kezdettől felekezeti háttérű olvasóköröket és egyleteket szervezett.

Az osztálytársadalom keretei között helyét kereső népesség boldogulási vagy éppen felfelé mobilitási törekvései épp a torlódott szerkezet miatt rengeteg konfliktussal jártak. A polgári átalakulást megelőzően a magyar társadalom egy „eredetileg rendi szerveztű agrár bázisra” épült, s erre vezethetők vissza „az ipari korszak társadalmi kérdéseinek feloldhatatlan ellentmondásai”.⁶⁹

⁶⁸ Utóbbi igazolják Szegedi Péter Debrecen sportéletét társadalomtörténeti megközelítésben vizsgáló, az elmúlt két évtizedben megjelent tanulmányai. Összefoglalóan lásd Szegedi 2014.

⁶⁹ TÓTH 1996a: 145.

Népszámlálási rangsorok mint társadalmi hierarchiaképzetek

A Szekszárd-monográfia már jelezte, hogy a rendiből sarjadó polgári társadalom kutatásánál megkerülhetetlen fontosságú, hogy ne csupán használjuk a polgári kori statisztika által ránk hagyományozott népszámlálási köteteket, hanem az adatok keletkezésének mikéntjével is tisztában kell lennünk. Ez a felismerés fordította Tóth Zoltán érdeklődését már az 1980-as évek elején a népszámlálások, ill. a statisztika társadalomtörténete felé.⁷⁰ E vizsgálódásokból nőtt ki az eszme-, az intézmény- és a társadalomtörténet szempontjait egyszerre érvényesítő, a prozopográfiától a fogalomtörténetig ívelő, 2007-ben megvédett akadémiai doktori dolgozat, amely 2015-ben könyv alakban is napvilágot látott.⁷¹ A kutatás egy sajátos szükséghelyzetből nőtt ki. „Eredetileg, még a 80-as években, nem a régi társadalmi diskurzust akartam megfejteni, hanem használható foglalkozási »kódjegyzéket« akartam készíteni századfordulói pesti és bécsi népeim számára.” –írja az akadémiai doktori értekezés opponensi véleményeire adott válaszában.⁷² „Korábbi tanulmányaim során az a feltevés alakult ki, hogy társadalomszervezeti műveltségünk hosszabb távú változásában mind társadalom-elképzelésünk, mind a társadalmi különbségek szerkesztése és azok alapján nagyszerkezeti vonásaira nézve döntő hatással volt a statisztikai „szemlélet és beszédmód”. [...] Amint magamat sem vonhatom ki az elmúlt évtizedek magyar műveltségéből [...], régi statisztikusaim épületét sem tartom légből kapott költeménynek. Mégis, a rengeteg értelmes lelemény ellenére maguk a statisztikusok sem saját egyéni, quasi egyéni látásmódjukból hozták létre ezt a társadalomképet, hanem többnyire »hozott anyagból«, koruk kultúrájából építkezve. Tulajdonképpen ennek az építkezésnek szerettem volna nyomába szegődni.”⁷³

Alaptézise, hogy nem léteznek értéksemleges társadalomábrázolások, a társadalmi csoportok bármilyen módon összeállított sorrendje egyúttal rangsor is, azaz hierarchia.⁷⁴ Jóllehet a 19. század második felének természettudományos igények mentén intézményesülő statisztikája mindent megtett, hogy egzakt és objektív módon ábrázolja a döntően a népszámlálások révén szerzett információkat, a társadalomról való gondolkodásnak a 18. századból továbbgördülő kliséi végigkísérik a társadalomszerkezet leíró koncepciókat. A foglalkozásstatisztikának a 19. század „hetvenes-nyolcvanas éveiben kialakult – végül is fiziokratikus szellemű – foglalkozási struktúra-osztályozásban az egyén foglalkozási státusának mégis az egyes, barokk kor óta kialakult csoportok (rendi osztályok) valamikori rendi-jogi hierarchiában elfoglalt helye kölcsönöz értékelt pozíciót a mobilitási lépcsőkön.”⁷⁵

A 19. század végére az intézményesült statisztika letisztult, a népesség fő osztályozási szempontjaként a foglalkozási viszonyt megtevő népszámlálási kategóriarendszerében így továbbra is kimutathatók az előző korok társadalomosztályozási szempontjai. A polgári kori lineáris rangsorra alakított rendi kori kategóriák élén az egykori papi és nemesi csoportok immár mint értelmiségi hivatásúak – egyúttal választójoggal rendelkezők csoportjai – kerülnek az élre, míg a társadalmi munkamegosztásban a termelők csoportjához tartozó parasztság mint östermelő, a hierarchia legaljára. De nemcsak ebben, hanem a hivatások cizellálásának egyenlenségeiben is tovább él a múlt. Míg a merkantil érdeklődésű állam már a 18. századtól különös figyelmet fordított az ipari potenciál számontartására, s ennek megfelelően annak mesterségekhez, majd foglalkozási csoportokhoz rendelésére, addig a rendkívül szerteágazó tevékenységi kört felölelő agrárvilágban ez elmaradt. Jóllehet, a

---

⁷⁰ TÓTH 1987ab.

⁷¹ TÓTH 2015.

⁷² TÓTH 2007, 6.

⁷³ TÓTH 2007, 1–2.

⁷⁴ „A kérdés ugyanis nem is annyira a rendszerekben van, hanem mindenek előtt a velük kapcsolatos rangsor-képzetekben, a változó és közben döbbenetesen állandó rangsorokban rejlik.” Tóth 2007, 7.

⁷⁵ TÓTH 1991b, 19.

századfordulós fiziokrata séma egy tisztán munkamegosztási logikát követve, a népességet a termelők–átalakítók–elosztók–fogyasztók bontásban osztotta fel, a mezőgazdasági munka mint paraszti tevékenység kategóriái alig kerültek finomításra, a népszámlálásokban továbbra is a rendi osztálykategóriákat, azaz a birtokosokat a birtoknélküliektől megkülönböztető, a tulajdont számbavevő osztálykategorizálást használták, ahol az őstermelőnek aposzrofált paraszt ismét legalulra került.⁷⁶

* * *

Áttekintésemben megpróbáltam feltárni Tóth Zoltán kutatói pályájának történeti rétegeit. Miként a közösségek és a nagytársadalom életében is ott rezonál a múlt zöreje, amelynek mély hangjai a távolból hallgatva akár el is nyomhatják a jelen vibrálóbb futamait, úgy az ő látszólagos témaváltásai mögött is mindvégig felsejlik az örök érdeklődés: a múlt strukturális öröksége mikroszintű feltárásának lehetőségei és módjai. Tóth Zoltán „rendi norma” néven kikristályosodott koncepciója olyan univerzális modell, amely területtől, kultúrától és léptéktől függetlenül adaptálható a modern világban továbbélő múltbéli struktúrák rekonstruálásához. Európai sajátosság, hogy ez az örökség döntően a rendiségből vezethető le, azonban más kultúrák esetében a saját belső fejlődés évszázados normahordaléka éppúgy kibontható és megszólaltatható. Jóllehet írásomban összegző bemutatásra törekedtem, kísérletem óhatatlanul is csonka. A kirándulásról emlékül vitt kódarab alapján ismerőseink ugyan fogalmat alkothatnak a hegy anyagáról, de a hegyet csak megmászva ismerhetik meg.

Hivatkozott irodalom

- ERDEI Ferenc é.n.: *Magyar falu*. Athenaeum, Budapest.
- HAJNAL István 1942: Az osztálytársadalom. In: Domanovszky Sándor (szerk.): *Magyar Művelődéstörténet V*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1942. 163–200.
- KOVÁCS I. Gábor 2011: A két világháború közötti egyetemi tanárok rekrutációja és a középrétegek hierarchiája a társadalmi rangcímrendszer szerint a dualizmus kori Magyarországon. In: uő: *Elitek és iskolák, felekezetek és etnikumok Társadalom- és kultúratörténeti tanulmányok*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2011. 99–198.
- SZEGEDI Péter 2014: *Riválisok. Debrecen futballtársadalma a 20. század első felében*. Korall, Budapest, 2014.
- TÓTH Zoltán 1971: A kelet-európai torlódott társadalmi szerkezet és a belső integráció kérdéséhez. *Acta iuvenum Universitatis Debreceniensis Studium de Ludovico Kossuth Nominatae. Studium II*. KLTE, Debrecen, 1971. 95–99.
- TÓTH Zoltán 1976: Egy életforma felbomlása. A szekszárdi kockaházak társadalma 1972-ben. *Valóság* 1976. (XIX.) 4. 74–84.
- TÓTH Zoltán 1980: A normatív tartalmú konyhai falvédő feliratokról. In: *Magyarországi szöveges falvédők a 19. és 20. században*. (Hatvany Lajos Múzeum füzetek 7.) Hatvan, 1980. 28–35.
- TÓTH Zoltán 1981: Bécsi iparosok életviszonyai hagyatéki iratok tükrében (1889–1890). In: Nagybakay Péter (szerk.): *IV. Kézműves-ipartörténeti Szimpózium Veszprém, 1980. december 1–2*. MTA VEAB Értesítő. MTA VEAB, Veszprém, 1981, 33–44.

---

⁷⁶ Tóth 2015, kül. 170–184.

- TÓTH Zoltán 1984a: Négy parasztlány Bécsben. A bevándorlók alkalmazkodási modelljeihez. In: Hofer Tamás. (szerk.): *Történeti antropológia. Az 1983. április 18–19-én tartott tudományos ülészek előadásai.* (Antropológiai Írások 8–10.) MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest, 1984, 353–362.
- TÓTH Zoltán 1984b: A helyi társadalom társadalomtörténeti szempontjaihoz. In: Böhm Antal – Pál László (szerk.): *Régiók – kistájak. Esettanulmányok.* MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest, 1984. 23–50.
- TÓTH Zoltán 1985: A család, a magántulajdon és a helyi társadalom szerkezete. (Társadalomtörténeti esszé) In: Böhm Antal – Pál László (szerk.): *Helyi társadalom III. Strukturális viszonyok a helyi társadalomban.* MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest, 1985. 57–98.
- TÓTH Zoltán 1987a: Társadalmi státus és foglalkozás az osztrák és a magyar társadalomstatisztikában. *Statisztikai Szemle* 1987. 1. 62–86.
- TÓTH Zoltán 1987b: A századvégi foglalkozásstatisztika ágazati rendszere, mint rendi strukturális örökség. In: Á. Varga László (szerk.): *Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok. Történeti módszerek és források.* (Rendi társadalom – polgári társadalom 1.) Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján, 1987, 407–419.
- TÓTH Zoltán 1989: *Szekszárd társadalma a századfordulón. Történeti rétegződés és társadalmi átrétegződés a polgári átalakulásban.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989.
- TÓTH Zoltán 1991a: A rendi norma és a „keresztyén polgárisodás”. Társadalomtörténeti esszé. *Századvég* 1991. 2–3. 75–130.
- TÓTH Zoltán 1991b: A rendi társadalomszervezet történeti színeváltozásairól. In: Tóth András (szerk.): *Rendiség és polgárosodás.* (Előadások a polgárosodásról 1.) MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 1991, 13–25.
- TÓTH Zoltán 1991c: Hanyatlás és átalakulás. Egy régi kispolgári család sorsa a múlt századi budai Vizivárosból. In: Utsi Ágnes (szerk.): *Társas kapcsolatok.* (Műhely 1.) Gondolat, Budapest, 1991. 159–167.
- TÓTH Zoltán 1994: A történeti Magyarország multikulturális hagyományai. Műhelytanulmány. *Regio. Kisebbség, politika, társadalom* 5. 1994. 2. 409–425.
- TÓTH Zoltán 1995a: Szegény gazdag nők Pesten (Három nagypolgári asszony sorsa a századfordulón). In: *Vera (nem csak) a városban. Tanulmányok a 65 éves Bácskai Vera tiszteletére.* (Rendi társadalom – polgári társadalom Supplementum) Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület. Debrecen, Csokonai Kiadó. 1995. 341–350.
- TÓTH Zoltán 1995b: Mit olvaszt az „olvasztótégely”? *Regio. Kisebbség, politika, társadalom* 6. 1995. 1–2. 78–100.
- TÓTH Zoltán 1996a: A rendi norma folytonossága és a polgári átalakulás. In: Orosz István – Für Lajos – Romány Pál (szerk.): *Magyarország agrártörténete. Agrártörténeti tanulmányok.* Mezőgazda Kiadó, Budapest, 1996. 141–172.
- TÓTH Zoltán 1996b: Rendek, osztályok, rétegek Lukán a jobbágyfelszabadulás után. In: *A társadalom néprajzi vizsgálatának eredményei és lehetőségei az Alföldön. Tanácskozások Csongrádon I.* 1993. július 3–4. Csongrád, 1996. 9–22.
- TÓTH Zoltán 1998, „A magyar középosztály megteremtése” *Századvég* 7. 1998. 46–72.
- TÓTH Zoltán 2000a: Távlati kép a történelmi parasztságról. In: Sárkány Mihály – Szilágyi Miklós (szerk.): *Magyar Néprajz.* VIII. kötet. *Társadalom.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 2000. 67–116.
- TÓTH Zoltán 2000b: Luka: a paraszti társadalom folytonossága a jobbágyfelszabadulás után. In: Sárkány Mihály – Szilágyi Miklós (szerk.): *Magyar Néprajz.* VIII. kötet. *Társadalom.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 2000. 945–954.

- TÓTH Zoltán 2002: Határok és normák – A Kárpát-medence etnikus mozaikjáról. In: A. Gergely András (szerk.): *A nemzet antropológiája (Hofer Tamás köszöntése)*. Új Mandátum, Budapest, 2002, 29–40.
- TÓTH Zoltán 2006 [2003]: Elfelejtett előzmények. A régi társadalomtörténet sajátos kérdéseinek kialakulásáról. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Javított kiadás. Osiris Kiadó, Budapest, 2006. 57–110.
- TÓTH Zoltán 2007: *Válasz a Kísérletek a foglalkozásstatistika társadalomtörténeti értelmezésére c. akadémiai doktori értekezés opponensi véleményeire*. (Kézirat, a szerző tulajdonában)
- TÓTH Zoltán 2010: Melyik ház a „kockaház”? Mit mond a művelt középosztály egy munkásháztípusról? *Korall* 2010 (11.) 40. 5–44.
- TÓTH Zoltán 2013: Zsilipelés a középosztályba. Egy 1937 nyarán Temesváron készült kottakatalógus sűrű leírása. *Korall* 51. 2013. 86–129.